

VI. ARTYKUŁY RECENZYJNE

Adam Lityński (Sosnowiec)

Białoruś przed Łukaszenką. Uwagi historyka prawa o prawie karnym

Białoruś nie jest przedmiotem szczególnej uwagi historyków prawa, trudno nawet wskazać jakiegokolwiek teksty historycznoprawne poświęcone naszemu obecnemu wschodniemu sąsiadowi. Z tym większym zainteresowaniem należy zauważyć dwie nieduże monografie autorstwa Katarzyny Laskowskiej: jedna dotycząca prawa karnego, druga – kryminologii Białorusi. Autorka, profesor kryminologii i prawa karnego na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Białymstoku, znana jako wybitny badacz prawa karnego obszarów Związku Radzieckiego¹, zawsze dużą uwagę po-

¹ Zob. zwłaszcza: K. Laskowska, *Przestępczość w Rosji z perspektywy kryminologii i prawa karnego*, Białystok 2016; eadem, *Podstawowe zagadnienia instytucji kary śmierci w świetle prawa i praktyki wymiaru sprawiedliwości w dziejach Rosji*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VII, s. 51–69; eadem, *Z badań nad przestępczością w Związku Radzieckim* [w:] M. Mikołajczyk i in. (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. 2, Białystok – Katowice 2010, s. 51–60; eadem, *Kara pozbawienia wolności w świetle kodeksu karnego RSFR z 1960 r. – problemy prawa oraz praktyki jej orzekania*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12, s. 863–874; eadem, *Przestępstwa stanowiące przeżytki lokalnych obyczajów w radzieckich kodeksach karnych*, „Kra-kowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2019, nr 12(4), s. 577–591; eadem, *Ewolucja przestępstwa szpiegostwa w radzieckim i rosyjskim prawie karnym* [w:] D. Mucha (red.), *O stabilność kodeksu karnego w świetle realiów. Księga jubileuszowa Profesora Stanisława Hoca*, t. I, Opole 2018, s. 311–322; eadem, *Radzieckie prawo wobec alkoholizmu*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, t. XVI, z. 1, s. 111–126; eadem, *Karnoprawne regulacje krwawej zemsty w Związku Radzieckim*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2015, t. XIV, z. 1, s. 325–336; eadem, *735 lat zwalczania i... Rzecz o korupcji w Rosji*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VIII, s. 41–58.

święcała zagadnieniom historii swojej dyscypliny naukowej. Tak jest i teraz, na co wskazują już podtytuły obu uzupełniających się monografii: *Prawo karne Białorusi. Przeszłość i terażniejszość* oraz *Przestępczość na Białorusi. Przeszłość i terażniejszość*². Pierwsza z monografii „ma charakter dogmatyczny” (s. 7), druga zaś „ma charakter kryminologiczny” (s. 7) – zastrzega autorka; odpowiednio też zostali dobrani recenzenci wydawniczy. Jak długoletnie doświadczenie oraz obserwacja dzisiejszych wydarzeń na niwie naukowej mówią piszącemu te słowa, niewielka objętość każdej z monografii z pewnością wynikała z ograniczeń pozanaukowych. Szukając możliwości skrótów przy tak ambitnie zakreślonych tematach, Autorka zrezygnowała z głębszego tła historycznoprawnego, ponieważ pisząc pracę dogmatyczną i kryminologiczną, nie była zobowiązana tych aspektów uwzględniać.

Monografia *Prawo karne Białorusi*, którą zwłaszcza historyk prawa musi traktować jako główną z dwóch wymienionych, w jednej czwartej swej objętości jest poświęcona ewolucji prawa karnego materialnego na ziemiach tworzących dzisiejszą Republikę Białorusi, począwszy od XIII aż do przełomu XX i XXI w. Cezury czasowe monografii to lata 1229–2020, przy czym pierwsza data wynika – jak stwierdza Autorka – z zachowanych materiałów źródłowych. Spójrzmy więc na poruszone w monografii problemy okiem historyka prawa, który ma pewne doświadczenia w badaniu prawa, także karnego, obszarów od Bugu do Sachalinu i Cieśniny Beringa.

Dogmatyczna monografia nie zajmuje się problemami istnienia takich pojęć, jak Białoruś i Białorusini, tym bardziej język białoruski, kultura białoruska poza prawem jako elementem kultury. Autorka nie miała takiego obowiązku. Warto więc podkreślić, że spośród narodów Europy tworzących dzisiaj własne państwa Białoruś i Białorusini mają – w przekonaniu piszącego te słowa – najkrótszy rodowód; w krótkiej metryce konkurować z nimi mogą chyba jedynie Słowacy. Powszechne poczucie narodowej tożsamości białoruskiej z trudem i bardzo powoli zaczęło się kształtować pod koniec XIX wieku. Długo zamiast słów „Białoruś” i „Białorusini” używano określeń „Litwa” i „Litwini”³. Nawet sami Białorusini, poszukując swoich korzeni narodowych, odwoływali się do historii i tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴. Na Białorusi nie istniał ośrodek akademicki (uniwersytet); drastycznie mały był zasięg edukacji na poziomie podstawowym:

² K. Laskowska, *Prawo karne Białorusi. Przeszłość i terażniejszość*, Temida2, Białystok 2021, ss. 135; eadem, *Przestępczość na Białorusi. Przeszłość i terażniejszość*, Temida2, Białystok 2021, ss. 145

³ O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995, s. 23.

⁴ I. Monolati, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa – próby urzeczywistnienia* [w:] W. Paruch (red.), *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 2: *Ukraina i Białoruś: przeszłość i współczesność ziem między Rzeczpospolitą a Rosją*, Lublin 2013, s. 172; zob. też: M. Hroch, *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, tłum. G. Pańko, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003, s. 39–40.

w żadnej z guberni zamieszkałych przez Białorusinów w połowie XIX w. odsetek uczniów nie przekraczał 0,52%⁵. Niski był też poziom rozwoju ekonomicznego, co nie sprzyjało rozwojowi ruchu narodowego⁶. Była to ludność plebejska. „W 1897 r. ok. 90% stanowili chłopci, ok. 3% służący i robotnicy dniówkowi. Niemal nie istniały białoruskie warstwy średnie”, tym bardziej inteligencja, zaś robotników było nie więcej niż 20 tysięcy⁷. Struktura etniczna ludności mieszkającej na Białorusi była złożona⁸. Badacze zwracają uwagę na duże znaczenie podziałów religijnych dla kształtowania się białoruskiej ideologii narodowej: podziały między prawosławnymi (dawniej unitami, przymusowo włączonymi do rosyjskiej Cerkwi prawosławnej) a katolikami były skrupulatnie podkreślane i wykorzystywane przez władze carskie.

W XIX w., kiedy zarówno ziemie litewskie, jak i białoruskie przeszły pod panowanie Imperium Rosyjskiego, władza cesarza Rosji była – jak to utwierdził Piotr I – absolutna, „samodzierżawna”, niepodlegająca kontroli. „Centralizacja władzy, spuścizna po klasycznym absolutyzmie, utrzymała się w Rosji”⁹. *Soborowe Ułożenije* (1649) – zaprezentowane przez autorkę – to akt prawa karnego drastycznie swoim okrucieństwem przewyższający sławetną *Constitutio Criminalis Carolina*; rosyjską specjalnością w systemie kar było zalewanie skazańcowi gardła rozpalonym do czerwoności ołowiem. Na okres wojen z Napoleonem przypada panowanie Aleksandra I i car ten podjął pewne próby reformy. Potem przyszło trzydzieści lat reakcyjnych rządów Mikołaja I (1825–1855). W zakresie prawa

⁵ E. Kirwiel, *Procesy narodotwórcze na Ukrainie i Białorusi: analiza porównawcza* [w:] W. Paruch (red.), *Wprowadzenie do studiów...*, t. 2, s. 280.

⁶ *Ibidem*, s. 281.

⁷ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992, s. 118.

⁸ Romuald Wojna przytacza dane za pracami białoruskimi z dawniejszego jeszcze okresu, ale warto je powtórzyć: „zwłaszcza duży odsetek Żydów w miastach (ponad 53% w końcu XIX w.), stosunkowo nikły Polaków (np. w Witebsku na 66 tys. mieszkańców 3,3 tys. stanowili Polacy, 33,5 tys. Żydzi, w Grodnie na 47 tys. – 7 tys. Polacy i 22 tys. Żydzi, w Mińsku na 80 tys. – 10,4 tys. Polacy i 46,5 tys. Żydzi); podobnie widzą kształtowanie się struktury etnicznej wśród kategorii osób wykonujących pracę zarobkową: ok. 60% przypadało na Żydów, 17,1% – na Białorusinów, 10% – na Polaków, tyleż – na Rosjan, 1,3% – na Łotyszów, 0,8% – na Litwinów, 0,6% – na Ukraińców, z tym że Białorusini stanowili większy odsetek wśród ludności małych miasteczek, rzemiosło zaś opanowane było w dużej mierze przez osoby pochodzenia żydowskiego. Sami etniczni Białorusini zajmowali się głównie rolnictwem”. R. Wojna, *Nowsze badania białoruskie nad rozwojem BSRR w okresie międzywojennym*, http://rcin.org.pl/Content/44525/WA303_58104_A453-SzDZ-R-17_Wojna.pdf [dostęp: 30.07.2018], s. 196; Ł. Lewkowicz, *Geografia historyczna, polityczna i ekonomiczna Białorusi i Ukrainy* [w:] W. Paruch (red.), *Wprowadzenie do studiów...*, t. 2, s. 202–203; E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007, s. 24–25. Inne ogólne liczby ludności podają M. Waldenberg: 5886 tys. (*Kwestie narodowe...*, s. 119) i O. Łatyszonek: 5 710 000 (*Białoruskie formacje wojskowe...*, s. 22).

⁹ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998, s. 324.

sądowego zapoczątkowane w okresie panowania Aleksandra I reformy paradoksalnie dały ograniczony efekt za czasów Mikołaja I w postaci reform Sperańskiego¹⁰.

¹⁰ Michał Michajłowicz Sperański [Spiranskij], ur. 1 stycznia 1772 r. w Czerkutino k. Włodzimierza, zm. 23 lutego 1839 r. w Petersburgu; pochodził z rodziny uboższego duchownego; ukończył najpierw niższe seminarium duchowne we Włodzimierzu, a następnie wyższe w Petersburgu; odmówił wstąpienia do klasztoru i wybrał karierę w służbie cywilnej, początkowo w kancelariach rosyjskich możnowładców; w latach 1803–1809 pracował w resorcie spraw wewnętrznych; w 1803 r. opracował memoriał, w którym proponował m.in. powołanie Rady Państwa (co nastąpiło w 1811 r.) oraz reorganizację Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (co wprowadzono w życie również w 1811 r.); w 1808 r. został osobistym doradcą cara Aleksandra I; w 1809 r. przedłożył carowi projekt reform ustrojowych zmierzających do stworzenia sprawnego systemu administracyjnego w państwie oraz do przekształcenia Imperium Rosyjskiego w monarchię konstytucyjną, powołania Dumy Państwowej i rządu, ale z zachowaniem silnej władzy cara, utrzymaniem podziałów stanowych, w tym poddaństwa chłopów; propozycje te wywołały niepokój silnie konserwatywnej części arystokracji i przysporzyły mu wielu wrogów; projekty idące w kierunku monarchii konstytucyjnej zostały odrzucone. W latach 1808–1812 komisja kodyfikacyjna pracująca pod jego kierownictwem podjęła prace nad ułożeniem kodeksów dla każdej dziedziny prawa z osobna; przygotowany w latach 1809–1812 projekt kodeksu cywilnego w znacznym zakresie (zwłaszcza prawo własności) wzorowany był na kodeksie cywilnym Napoleona, co również wywołało krytykę kół zachowawczych. Kiedy po traktacie w Tylży (w lipcu 1807 r.) Rosja uzyskała kosztem Prus Obwód Białostocki, organizacja tych ziem została przygotowana przez Sperańskiego, a zatwierdzona przez Aleksandra I *Ustawą o Rządzie Obwodu Białostockiego* (18 lipca 1808 r.); na przeszkodzie jego wprowadzeniu stanęła wojna 1812 r.; zaś Sperański wykazywał wyraźne sympatie profrancuskie, a koniec wojny stał się też końcem wyobrażeń o wprowadzeniu w życie tego aktu prawnego. W zakresie polityki zagranicznej był zwolennikiem sojuszu z napoleońską Francją. W obliczu załamania się sojuszu po traktacie w Tylży i wojny z Francją, w rezultacie intrygi i donosów przeciwników, popadł w niełaskę cara i został wiosną 1812 r. odsunięty od służby państwowej i wydalony z Petersburga, początkowo z nakazem przymusowego osiedlenia w Niżnym Nowogrodzie, a wkrótce przeniesiony do Permu (po europejskiej stronie Uralu); cały czas był pod nadzorem policyjnym, a jego korespondencja podlegała perlustracji. Po zwycięskim dla Rosji zakończeniu wojny z Francją i traktacie wiedeńskim Aleksander I wydał (w sierpniu 1816 r.) ukaz dający Sperańskiemu możliwość rehabilitacji przez gorliwą pracę na rzecz Imperium i mianował go gubernatorem cywilnym penzeńskim (miasto Penza nad rzeką Surą, dopływem Wołgi); po blisko trzyletnim pobycie w Penzie Aleksander I mianował (w marcu 1819 r.) Sperańskiego generałem-gubernatorem syberyjskim z niezwykle szerokimi pełnomocnictwami i zadaniami dokonania sanacji w zarządzaniu wielkimi guberniami (tobolską, tomską i irkucką) Syberii; jak pisał sam Sperański, były to „jaskinie rozbójników”, a rozbójnikami byli urzędnicy carscy, którzy rabowali kraj, nie cofając się przed zbrodniami; dokonał reformy aparatu administracyjnego guberni syberyjskich, a za nadużycia zwolnił ogromną liczbę urzędników, w tym gubernatorów; dbał o infrastrukturę, otaczał opieką szpitale, szkoły, biblioteki; jego pobyt na Syberii trwał do lutego 1821 r., wówczas wrócił do Petersburga i do łask cara, a nawet zamieszkał w rezydencji cesarskiej w Carskim Siole i pozostawał w osobistym kontakcie z Aleksandrem I; pracował najpierw nadal nad zarządzaniem Syberią, reformą administracji lokalnej i stworzeniem urzędu namiestników. W 1821 r. car mianował go członkiem Rady Państwa i skierował do pracy w Departamencie Prawnego; Sperański został faktycznym kierownikiem zakrojonych na ogromną skalę prac komisji kodyfikacyjnej, ale nie wracał do swoich dawnych projektów, lecz poświęcił się unifikacji prawa narodowego, co zaowocowało 45 tomami *Pelnego zbioru praw Imperium Rosyjskiego* (drukowany w 1830 r.), będącego zbiorem aktów normatywnych, poczynawszy od 1649 r. (od Soborowego Ułożenija), zbiór niekorzystnie odstawał jednak od europejskiego poziomu, był

Katarzyna Laskowska syntetycznie prezentuje dość liczne zmiany XIX-wiecznego, jakże anachronicznego prawa karnego w Imperium Rosyjskim, zaś cały wywód odnoszący się do okresu od XIII w. konkluduje słowami, że prawo karne na ziemiach białoruskich „do końca XIX wieku podlegało intensywnemu rozwojowi” (s. 16).

Dziesięciolecia biegly, świat się zmieniał, tylko Imperium Rosyjskie tkwiło zastygłe w absolutyzmie sprzed stuleci. „Rosja [była] dramatycznie zapóźniona [...]”¹¹. Na początku XX w. rosyjska ekspansja imperialna w kierunku azjatyckim przyniosła kompromitującą klęskę w wojnie z Japonią (1904–1905), co przyspieszyło i nasiliło kryzys społeczny i polityczny. Nigdy carat nie doznał takich wstrząsów społecznych, ale nawet po reformach z 1905 r. i następnych ustawowa definicja rosyjskiego samodzięzawia brzmiała: „Imperator Wszechrosyjski sprawuje Najwyższą Władzę Samodzięzawną. Podporządkowanie się Jego woli wynika nie tylko z groźby strachu, ale ze względu na sumienie, które nakazuje sam Bóg”¹². Władza cara nadal była samodzięzawna. Nadeszła kolejna – po zamachach Narodnej Woli – fala zamachów terrorystycznych organizowanych przez socjalistów-rewolucjonistów, z Borysem Sawinkowem¹³, największym terrorystą

archaiczny, nie stanowił kodyfikacji, lecz spis; stał się podstawą opracowania ułożonego po części systematycznie (a więc zbliżonego do kodyfikacji) *Zwodu Praw Cesarstwa Rosyjskiego* (1832), który wszedł w życie 1 stycznia 1835 r. i w znacznej części (zwłaszcza prawo cywilne) obowiązywał w Rosji do rewolucji bolszewickiej, a na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w pewnych fragmentach nawet znacznie dłużej. Sperański krótko przed śmiercią (1839) otrzymał od cara tytuł hrabiowski. Jest postacią wybitną w dziejach rosyjskiej kultury prawniczej. K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 1998, s. 246; D. Szpoper, *Michail Sperański i jego rzekome „zesłanie” na Syberię w latach 1818–1821*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. XXV, z. 3, s. 907–921; W. Sienkiewicz (red.), *Leksykon historii świata: Rosja*, Warszawa 2001, s. 243; Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1981, s. 156–167 i n.; K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka (red.), *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, wstęp S. Godek, K. Łopatecki, Oświęcim 2015.

¹¹ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów...*, s. 320.

¹² *Zwód Praw*, wydanie z 1906 r., cyt. za: G. Smyk, *Rosyjski model administracji publicznej u kresu Imperium* [w:] M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak (red.), *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, Łódź 2016, s. 451.

¹³ Borys Wiktorowicz Sawinkow (1879–1925), urodził się w Charkowie w rodzinie prokuratora wojskowego, po 1881 r. jego ojciec został przeniesiony do Warszawy na stanowisko sędziego; Borys uczył się w Warszawie, studiował kulturę i historię Polski, mówił dobrze po polsku; nawiązał kontakty z Polską Partią Socjalistyczną; studia rozpoczął na wydziale prawa uniwersytetu w Petersburgu, po dwóch latach relegowany za działalność polityczną (poparł studentów Warszawy protestujących przeciwko odsłonięciu pomnika Michaiła Murawjowa-Wieszatiela); studia kontynuował w Berlinie i Heidelbergu; wykształcony, inteligentny, o wybitnych zdolnościach organizacyjnych; w 1900 r. wrócił do Rosji; pisał o konieczności wykształcenia zawodowej elity rewolucjonistów; w 1903 r. zbiegł za granicę i w Genewie poznał Jewno Azeffa, który w tym czasie stanął na czele Wydziału Bojowego Partii Socjalistów-Rewolucjonistów [S-R; eserowcy] (a który – jak się w 1908 r. okazało – był jednocześnie agentem Ochrony); wspólnie z Azeffem dokonał zamachu na ministra spraw wewnętrznych Wiaczesława Plehwego (zabity w 1904 r.), uczestniczył w zamachach na wielkiego księcia Sergiusza – generała-gubernatora Moskwy i popa Georgija Gapona

owych czasów na czele. Rewolucja 1905 r. rozlała się po całym kraju. Była to „spóźniona o sześćdziesiąt lat Wiosna Ludów [...]”; pomogła jej straszliwa klęska, jaką Rosji zadała Japonia”¹⁴. Nigdy carat nie doznał takich wstrząsów społecznych. Po wydarzeniach rewolucyjnych 1905–1906 r. przyszła fala reakcji i represji, ale ruch rewolucyjnych tylko przycichł, a nie został zlikwidowany¹⁵. „Nieudolność

(zabici w 1905–1906) i inne; aresztowany w 1906 r. przy nieudanym zamachu, zbiegł z więzienia za granicę; za granicą napisał główne książki swego życia dotyczące psychologii terroryzmu, a także autobiograficzne, w których m.in. wyraził rozczarowanie słabymi skutkami terroru politycznego; w latach 1914–1917 służył jako ochotnik w armii francuskiej; po rewolucji lutowej wrócił do Rosji i przez Kiereńskiego został mianowany komisarzem Rządu Tymczasowego przy Kwaterze Głównej, a od września 1917 r. ministrem wojny; popierał Korniłowa w czasie podjętej przez niego próby zamachu stanu; w kołach politycznych Piotrogradu mówiło się o planowanej kolektywnej dyktaturze Korniłowa, Sawinkowa i Kiereńskiego; po upadku puczu Korniłowa został usunięty z Partii S-R. Po rewolucji październikowej stanął na czele antybolszewickiego Związku Obrony Ojczyzny i Wolności, przygotowywał zamachy na Lenina i Trockiego, agitował wśród chłopów na prowincji; na początku 1918 r. uczestniczył w tworzeniu Armii Ochotniczej na Kubaniu, pod nadzorem Kornikowa, a następnie Denikina; w lipcu 1918 r. po wybuchu w Moskwie powstania lewicowych eserowców zorganizował antybolszewickie powstania w Jarosławiu nad Wołgą, Muromiu i Rybińsku, zaś po ich zdławieniu i wprowadzeniu przez bolszewików czerwonego terroru organizował grupy terrorystyczne i kierował licznymi akcjami dywersyjnymi; przez Japonię wyemigrował (1919) do Europy, gdzie organizował pomoc dla Kołczaka i Denikina. W 1920 r. przybył do Warszawy i pozostając w kontakcie z Józefem Piłsudskim, organizował działalność antybolszewicką; współpracował z organizatorem białej partyzantki na Białorusi – Stanisławem Bułak-Bałachowiczem; w 1921 r. zmuszony do wyjazdu z Polski na skutek noty protestacyjnej rządu radzieckiego; od 1921 r. w Paryżu, poszukiwał pomocy u Mussoliniego. Agentom OGPU (bezpieki) udało się zwabić go do potajemnego przybycia do ZSRR 16/17 sierpnia 1924 r. celem rzekomego objęcia przywództwa konspiracyjnej opozycji; aresztowany w sierpniu 1924 r. w Mińsku; przebywał na Łubiance; złamany w śledztwie zeznawał na procesie zgodnie z instrukcjami bezpieki; sąd pod przewodnictwem Wasilija Ulricha skazał go na karę śmierci, zamienioną „za zasługi w walce z caratem” na 10 lat pozbawienia wolności; 17 maja 1925 r. według wersji oficjalnej popełnił samobójstwo: „na oczach strażników wypadł” z okna V piętra na Łubiance, prawie na pewno został wyrzucony przez czekistów. M. Smoleń [w:] EBP XVI, 114–117; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000, s. 252; W. Sienkiewicz (red.), *Leksykon historii świata: Rosja*, Warszawa 2001, s. 232; S. Sierpowski, S. Żerka (red.), *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, Poznań 1996, s. 397; B. Urbankowski, *Józef Piłsudski – marzyciel i strateg*, Poznań 2014, s. 638–648, 666, 785; A.S. Kowalczyk, *Sawinkow*, Warszawa 1992, passim.

¹⁴ K. Pomian, *Europa i jej narody*, tłum. M. Szpakowska, Gdańsk 2009, s. 158.

¹⁵ „Wiarygodne statystyki policyjne pokazują, że w rezultacie ataków terrorystycznych zginęło wtedy [po 1905 r. – A.L.] lub odniosło rany dziewięć tysięcy ludzi, w tym wielka liczba urzędników państwowych. Od początku 1908 do połowy 1910 roku w całym imperium zanotowano jeszcze 7600 ofiar. Przemoc stawała się coraz bardziej powszechna; czerpała siły z faktu, że terrorystyczne akcje wymierzone w system autokratyczny cieszyły się poparciem prawie wszystkich partii politycznych” (Ch.A. Ruud, S.A. Stiepanow, *Strach. Tajna policja carów*, tłum. M. Przeczek, Warszawa 2001, s. 382). W 1905 r. zginął w zamachu bombowym stryj cara, wielki książę Sergiusz Aleksandrowicz; w 1911 r. podwójny agent, związany z eserowcami, zastrzelił premiera i ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina. Były to – od czasu śmierci Aleksandra II – najwyższe postacie w hierarchii imperium, jakie zginęły w zamachach.

i spodenie klas rządzących w byłej Rosji, brak patriotyzmu w społeczeństwie, zastraszająca ciemnota ludu rosyjskiego od dawna torowały drogę tym wydarzeniom¹⁶ – zapisał we wspomnieniach uczestnik wydarzeń 1917 r.

Osobny podrozdział omawianej monografii Katarzyny Laskowskiej obejmuje razem lata od 1903 do połowy 1922. Jak łatwo się domyślić, zaczyna się od dogmatycznego wykładu dotyczącego tzw. kodeksu Tagancewa z 1903 r. Przy okazji czytelnik dowiaduje się, że w rozmaitych okolicznościach w czasie I wojny światowej kodeks Tagancewa wprowadzony został i obowiązywał w całości zarówno na Białorusi, jak i na Litwie, Łotwie¹⁷ i w Estonii, a także w Polsce; w przypadku Polski było to skomplikowane¹⁸.

Historykowi prawa niech wolno będzie w tym miejscu uzupełnić tło historyczne, które wszak przygotowuje glebę pod rewolucję 1905, lutową 1917 oraz październikową 1917 r. Kształtowanie narodowej tożsamości białoruskiej z trudem i bardzo powoli postępowało pod koniec XIX w. Nawet rewolucja 1905–1907 nie przyniosła Białorusi ani ożywienia narodowego, ani społecznego. Partiami w miarę prężnie działającymi na Białorusi były partie polskie, żydowskie, litewskie, rosyjskie, a nie białoruskie. W rezultacie Białoruś stała się jedynie przedmiotem starć sił leżących poza ziemiami Białorusi i poza nurtami politycznymi płynącymi od Białorusinów. Wielkie zmagania między siłami patriotycznymi a siłami komunistycznymi różnych narodów byłego imperium carów najskromniej przedstawiały się na Białorusi, a to dlatego, że zarówno jedni, jak i drudzy byli na ziemiach białoruskich wyjątkowo słabi¹⁹.

Połowicznie tylko wprowadzany w życie, merytorycznie stojący na dobrym poziomie kodeks Tagancewa, był ostatnią próbą kodyfikacji prawa sądowego w Rosji przed rewolucjami z 1917 r. Sygnalizując utworzenie 1 stycznia 1919 r. Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej [BSRR], Autorka dogmatycznej monografii dość szybko wprowadza czytelnika w zagadnienia analizy treści kodeksu karnego RSFRR, przyjętego 1 czerwca 1922 r., który w miesiąc później wszedł w życie na terenie BSRR. Historyk prawa chciałby w tym miejscu uzupełnić

¹⁶ J. Jacyna, *Zagłada caratu*, Łomianki 2019, s. 7. Jan Jacyna, Polak, ówczesnie generał w armii carskiej.

¹⁷ Podobnie w interesującym tekście dotyczącym dawnego prawa łotewskiego: V. Terehovich, E. Nimande, *Historyczne odrębności rozwoju prawa karnego na Łotwie*, tłum. D. Kosior, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VII, s. 19.

¹⁸ Kodeks karny Tagancewa, wprowadzony omyłkowo przez okupanta niemieckiego w czasie I wojny 1915 r. Zob. A. Lityński, *Kodyfikacja prawa II Rzeczypospolitej* [w:] W. Kalwat, M. Kopczyński (red.), *Oblicza Niepodległej*, Warszawa 2018, s. 152 i n.; S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 3: *Okres międzywojenny*, Kraków 2001, s. 34; w odniesieniu tylko do prawa karnego: F. Ryszka [w:] F. Ryszka (red.), *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. II, Warszawa 1968, s. 55 i n.

¹⁹ W. Hołubko, A. Lityński, *Zagadnienie państwowości białoruskiej...*, s. 120, passim; A. Lityński, *Między „czerwonym” a „białym” imperium...*, s. 102.

monografię o przypomnienie wydarzeń jakże burzliwych lat od dwóch rewolucji w Rosji w 1917 r. do ostatecznego uformowania się w ostatnich dniach 1921 r. Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Idea niepodległego państwa białoruskiego zrodziła się w środowiskach białoruskiej elity intelektualnej dopiero pod koniec 1917 r. i była wynikiem bodźców zewnętrznych, a mianowicie rokowań pokojowych w Brześciu Litewskim, które bezpośrednio dotyczyły ziem białoruskich, w szczególności roszczeń litewskich i polskich do Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny, jak i planów rosyjskich bolszewików wobec Białorusi. Po zamachu bolszewickim 7 listopada 1917 r. w Mińsku powołano lokalny rząd bolszewicki²⁰. Katarzyna Laskowska pisze o utworzeniu (25 marca 1918 r.) Białoruskiej Republiki Ludowej i przechodzi do „powstania w dniu 01.01.1919 r. Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej” (s. 18). Od dogmatycznie napisanej monografii nie można się domagać niczego więcej, ale historyk prawa widzi potrzebę zaakcentowania różnic ustrojowo-politycznych między tymi dwiema próbami utworzenia organizmów państwowych.

Warto przeto – w uzupełnieniu – nakreślić nieco szerszą panoramę historyczną²¹. Otóż równolegle, jesienią 1917 r., z inicjatywy działaczy związanych z Hromadą²², utworzono Wielką Radę Białoruską, która uważała siebie za tymczasową najwyższą władzę autonomicznej Białorusi. W zaistniałej sytuacji Białoruska Rada nawiązała kontakty ze sztabem stacjonującego wówczas na Białorusi 1 Korpusu Polskiego generała Józefa Dowbor-Muśnickiego w celu koordynowania z nim działań swoich oddziałów wojskowych²³. Wielka Rada Białoruska zwołała na 5 grudnia 1917 r. Zjazd Wszechbiałoruski. Zjazd ten zapoczątkował utworzenie dwóch białoruskich struktur ustrojowo-politycznych, a mianowicie Białoruskiej Republiki Ludowej oraz Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Ludowej²⁴. W nocy 17/18 grudnia

²⁰ A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium...*, s. 102; W. Hołubko, A. Lityński, *Zagadnienie państwowości białoruskiej...*, s. 124.

²¹ Będę tu wykorzystywał konstatacje zawarte w mojej monografii *Między „białym” a „czerwonym” imperium...*, s. 96–111.

²² Hromada – Białoruska Socjalistyczna Hromada powstała w 1902 r. W 1907 r. rozwiązała się i wznowiła swoją działalność po rewolucji marcowej 1917 r. w Rosji. W swoich żądaniach opowiadała za autonomią Białorusi w składzie Rosji, domagała się demokratyzacji życia politycznego, reformy agrarnej. Popierała rosyjski Rząd Tymczasowy i była jednym z głównych organizatorów Białoruskiej Rady. Po zamachu bolszewickim w listopadzie 1917 r. część Białoruskiej Socjalistycznej Hromady opowiedziała się przeciwko nowym władzom i wzięła udział w tworzeniu Białoruskiej Republiki Ludowej. W 1918 r. Hromada rozpadła się na różne odłamy polityczne i przestała istnieć. С.С. Хромов (ред.), *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия*, Москва 1983, s. 62–63. Zob. też W. Hołubko, A. Lityński, *Zagadnienie państwowości białoruskiej...*, s. 121.

²³ *Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы*, t. 2, Минск 1957, s. 856–857.

²⁴ I. Monolati, M. Walak, *Українська і білоруська ідея паństwowa...*, s. 178; zob. też: O. Łatyzonek, *Białoruskie formacje wojskowe...*, s. 61, *passim*.

1917 r. w niejasnych okolicznościach zjazd ogłosił niepodległość Białorusi²⁵. Przywódcy białoruscy próbowali uzyskać poparcie rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej przeciwko bolszewikom; Kijów jednak w tym czasie sam doznał agresji rosyjskich bolszewików i nie mógł przyjść z pomocą Białorusinom²⁶.

Po lutowej 1918 r. potężnej ofensywie niemieckiej i okupacji dalszych ogromnych terenów byłej Rosji (w tym Białorusi), po zawarciu traktatu brzeskiego (3 marca 1918 r.) i oddaniu przez sowietów Mińska Niemcom Komitet Wykonawczy Rady Wszechbiałoruskiego Zjazdu wyszedł z ukrycia. Wydał deklarację *Do narodów Białorusi* i ogłosił się najwyższą władzą cywilną, a wkrótce (9 marca 1918 r.) zmienił nazwę na Rada Białoruskiej Republiki Ludowej. Okupanci niemieccy początkowo zignorowali te poczynania, ale później milcząco je zaakceptowali. Po zjednoczeniu sił politycznych Mińska oraz działaczy białoruskich z Wilna Rada Białoruskiej Republiki Ludowej 25 marca 1918 r. proklamowała niepodległość²⁷. Działacze bolszewicy zbiegli do Rosji bądź zeszli do podziemia. Wśród polityków białoruskich wystąpiły jednak daleko idące rozbieżności, a mianowicie czy budować niepodległość, wspierając się na Rosji czy na Niemczech. Przewagę uzyskała opcja niemiecka. Rada BRL wysłała też dziękczynny telegram do cesarza Wilhelma II z prośbą o umożliwienie osiągnięcia niepodległości w sojuszu z Niemcami. Nie doczekano się odpowiedzi. Telegram wywołał kryzys polityczny w ruchu białoruskim; nowy premier Anton Łuckiewicz²⁸ szukał także wsparcia u sąsiadów

²⁵ R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015, s. 77; M. Heller [w:] M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy...*, s. 57.

²⁶ A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium...*, s. 103; W. Hołubko, A. Lityński, *Zagadnienie państwowości białoruskiej...*, s. 124.

²⁷ I. Monolatij, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa...*, s. 181; zob. też: R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 153; W. Hołubko, A. Lityński, *Zagadnienie państwowości białoruskiej...*, s. 127.

²⁸ Anton Łuckiewicz (1884–1946 w Kazachstanie?), brat Iwana, także działacza białoruskiego; białoruski działacz polityczny i narodowy, pochodził z rodziny szlacheckiej, w 1902 r. rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu w Dorpacie; wraz z bratem w 1902 r. współtworzył Białoruską Partię Rewolucyjną, w 1903 r. Białoruską Rewolucyjną Hromadę; w 1904 r. aresztowany za kolportaż antycarskiej literatury; uczestnik rewolucji 1905–1907; zakładał czasopisma, białoruską bibliotekę w Wilnie; w 1915 r. przewodniczący Białoruskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny oraz Białoruskiego Komitetu Narodowego; zwłaszcza po rewolucji lutowej jego publicystyka przyczyniła się do rozwoju ruchu niepodległościowego; był zwolennikiem utworzenia Konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego obejmującej Litwę, Białoruś i Łotwę; na początku 1918 r. przewodniczący Wileńskiej Rady Białoruskiej; po zajęciu większości Białorusi przez Niemców w porozumieniu z analogiczną radą z Mińska proklamowano powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej; we wrześniu 1918 r. objął stanowisko premiera i ministra spraw wewnętrznych; rząd w ucieczce (w grudniu 1918 r.) przed bolszewikami przeniósł się do Grodna; oprostował (w styczniu 1919 r.) wkroczenie wojsk polskich na teren powiatów białostockiego i bielskiego, które to tereny uważał za białoruskie; wyjechał do Berlina; domagał się włączenia sprawy białoruskiej do porządku obrad paryskiej konferencji pokojowej; gdy wracał przez Warszawę, został krótko internowany; w 1920 r. przeniósł się do Wilna, gdzie zakładał czasopisma, muzeum białoruskie, był

– Polaków i Litwinów, zaś po wizycie w Moskwie i spotkaniu z Leninem już nigdy więcej nie chciał rozmawiać z bolszewikami²⁹.

Nie ma tu miejsca, by zrelacjonować meandry politycznych, w tym międzynarodowych, zabiegów skromnych białoruskich elit intelektualnych zmierzających do określenia form, charakteru i związków międzynarodowych Białorusinów na czas po zakończeniu I Wielkiej Wojny, zwłaszcza upadku Imperium Rosyjskiego i długiej jeszcze po 11 listopada 1918 r. wojny na wschodzie Europy. Gdy państwa centralne wojnę przegrały, bolszewicka Rosja ogłosiła (13 listopada 1918 r.), że anuluje traktat brzeski³⁰. Armia Czerwona ruszyła w imperialnym pochodzie na zachód. 10 grudnia 1918 r. Armia Czerwona zajęła Mińsk i odnowiła tu władzę rad. Rząd BRL udał się na emigrację do Wilna, usiłując zorganizować własne oddziały zbrojne. Białoruska Republika Ludowa faktycznie przestała istnieć. Po wkroczeniu Armii Czerwonej na Białoruś, konferencja białoruskich sekcji przy RKP(b) w Moskwie przyjęła uchwałę o utworzeniu Białoruskiej Republiki; 27 grudnia 1918 r. uchwałę tę sankcjonował KC RKP(b). Pierwotnie przewidywano utworzenie państwa białoruskiego w ramach dużego komunistycznego państwa litewskiego, ale przygotowywaną decyzję zmieniono po spotkaniu w końcu grudnia 1918 r. Stalina (Ludowego Komisarza ds. Narodowości) z przewodniczącym Północno-Zachodniego Komitetu Obwodowego RKP(b); uznano za celowe utworzenie dwóch sowieckich republik: białoruskiej i litewskiej. Pierwszy Zjazd Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi podjął uchwałę (30 grudnia 1918 r.) o utworzeniu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. 1 stycznia 1919 r. opublikowano manifest proklamujący powstanie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR)³¹.

Władze „czerwonej” Białorusi wkrótce ogłoszą obowiązywanie na terenie BSRR aktów prawnych obowiązujących w RSFRR. Na właściwym miejscu przeto Katarzyna Laskowska daje wykład o *Przewodnich zasadach prawa karnego RSFRR* z 12 grudnia 1919 r., przygotowanych przez Ludowy Komisarjat Sprawiedliwości

też nauczycielem w białoruskim gimnazjum; aresztowany za rzekomą współpracę z komunistami, wkrótce zwolniony; 30 września 1939 r. aresztowany przez NKWD i skazany na 6 lat łagru; według oficjalnej wersji zmarł w 1946 r. w Kazachstanie. E. Mironowicz [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004, s. 753–754; zob. też: H. Wisner, *Litwa – dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1990, s. 153.

²⁹ I. Monolati, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa...*, s. 181.

³⁰ *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 166–167.

³¹ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957, s. 103–106; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 177–181; I. Monolati, M. Walak, *Ukraińska i białoruska idea państwowa...*, s. 182; zob. też: M. Kosman, *Historia Białorusi*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, s. 292.

ści RSFRR³². *Przewodnie zasady prawa karnego RSFRR z 1919 r.* – jak wynika z samego tytułu – odnosiły się do prawa republiki rosyjskiej, która po 30 grudnia 1922 r. stała się formalnie jedną z wielu równoprawnych republik ZSRR. W konsekwencji 31 października 1924 r. wydano *Zasady przewodnie ustawodawstwa karnego ZSRR*³³, składające się z 39 artykułów, będące zarysem części ogólnej kodeksu karnego³⁴. *Zasady* stanowiły też, że do kompetencji federalnej należy regulacja odpowiedzialności karnej za przestępstwa antypaństwowe oraz przestępstwa wojskowe³⁵. Taki podział kompetencji między federację a republiki utrzymał się do końca ZSRR³⁶, przy czym *Zasady z 1924 r.* miały też długi żywot, bo – ze zmianami – do 1958 r.³⁷, kiedy to – po XX zjeździe KPZR – dokonano demontażu systemu karnego stalinowskiego³⁸ i rekodyfikacji prawa³⁹.

Następny obszerny podrozdział omawianej monografii to rozwój prawa karnego od drugiej połowy 1922 r. do 1960 r., czyli „okres radziecki”, a zaczyna się on „kodeksem typu socjalistycznego” RSFRR z 1922 r., który został typowo oktrojowany BSRR⁴⁰. Termin *ad quem* tego podrozdziału, jak łatwo zauważyć, przypada już na

³² Народный Комиссариат Юстиции РСФСР. Постановление от 12 декабря 1919 года: Руководящие начала по уголовному праву РСФСР, СУ РСФСР 1919, nr 66, s. 590; В.Т. Смирнов, М.Д. Шаргородский [w:] *Сорок лет...*, t. 1, s. 492; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017, s. 154.

³³ Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик [w:] О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного государства и права*, ч. 2, Москва 2006, s. 227, 229; W.E. Butler, *Soviet Law*, London 1983, s. 259.

³⁴ M. Filar, *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992, s. 20.

³⁵ Szerzej: A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 163.

³⁶ M. Filar, *W służbie utopii...*, s. 21, przyp. 31.

³⁷ *История отечественного государства и права...*, ч. 2, s. 228; W.E. Butler, *Soviet Law*, s. 259; W. Mienszagin, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo karne*, Warszawa 1953, s. 22.

³⁸ W dniu 25 grudnia 1958 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła następujące ustawy: 1) Podstawy ustawodawstwa karnego Związku SRR i republik związkowych, 2) O odpowiedzialności karnej za przestępstwa przeciwko Państwu, 3) O odpowiedzialności karnej za przestępstwa wojskowe, 4) Podstawy sądowego postępowania karnego Związku SRR i republik związkowych, 5) Podstawy ustawodawstwa o ustroju sądów Związku SRR, związkowych i autonomicznych republik, 6) Prawo o trybunałach wojskowych, 7) O zmianie trybu wyborów sądów ludowych. Zob. E. Merz (red.), *Radzieckie ustawy karne i o ustroju sądów z 25.12.1958 r. z materiałami*, Warszawa 1960; por. *Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик* [w:] *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938–1975*, t. 3, [b.d.], s. 19; *История отечественного государства и права...*, ч. 2, s. 378–379; H.J. Berman, *Justice in the U.S.S.R. An Interpretation of Soviet Law*, Cambridge – London 1963, s. 75; W.E. Butler, *Soviet Law*, s. 259.

³⁹ W latach 1959–1961 w każdej republice został wprowadzony w życie nowy kodeks karny. W chronologicznym porządku nowe kodeksy przyjęły republiki: w 1959 r. – Uzbecka i Kazachska; w 1960 r. – Rosyjska, Azerbejdżańska, Ukraińska, Białoruska, Kirgiska, Gruzińska; w 1961 r. – Łotewska, Estońska, Armenńska, Mołdawska, Litewska, Tadžycka, Turkmeńska. Zob. I. Andrejew, *Zarys prawa karnego państw socjalistycznych*, Warszawa 1979, s. 25–26.

⁴⁰ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 156 i n.

czasy rekodyfikacji po śmierci Stalina, kiedy to m.in. uchwalono (1960) kodeks karny BSRR. W ciągu kilkudziesięciu lat istnienia ZSRR – od 1922 do lat Gorbaczowskiej pierjestrojki – w zakresie stanowienia aktów prawnych twórczość była nader bogata, bo była – jak to w systemie totalitarnym – w tym względzie pełna swoboda dyktatury; natomiast oblicze totalnego systemu w zasadzie było trwałe. Toteż historyk prawa nie ma w tej mierze wiele do uzupełnienia. Autorka pisze, że kodeks karny z 1922 r. był „pierwszym skodyfikowanym radzieckim aktem prawnym” (s. 23); *scilicet*: aktem prawa karnego, bowiem pierwszym sowieckim kodeksem był wszak kodeks rodzinny z 1918 r. (a w pewnym sensie nawet z grudnia 1917 r.⁴¹). Wszak skutkiem ówczesnego doktrynalno-ideologicznego wyodrębnienia prawa rodzinnego z prawa cywilnego do dnia dzisiejszego mamy w Polsce odrębny kodeks rodziny i opiekuńczy. Jako szczególnie ważny, jak i ciekawy warto zauważyć, że w okresie radzieckim (a może lepiej: sowieckim) sławetny art. 58 k.k. radzieckiego z 1926 r. został zachowany w białoruskim k.k.

⁴¹ W okresie Rządu Tymczasowego od maja 1917 r. prowadzono prace przygotowawcze w kierunku znacznej modernizacji rosyjskiego prawa rodzinnego, wielce anachronicznego. Przed zdobyciem władzy przez bolszewików nie zdołano dokonać zmian, ale przygotowano dwa projekty ustaw: O wolności sumienia, mającą znaczenie dla prawa rodzinnego, i O przyczynach rozwodu. Ułatwiło to władzy bolszewickiej przeprowadzenie szybkiej, radykalnie nowej regulacji w podstawowych obszarach prawa rodzinnego. W grudniu 1917 r., w dwóch kolejnych numerach (56 i 57) „Gazety Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego”, ukazały się dwa pierwsze akty – dekrety WCKW i RKL – z dziedziny prawa rodzinnego. Były to: dekret z 2.01.1918 (19.12.1917) r. O rozwiązaniu małżeństwa dekret z następnego dnia (3.01.1918/20.12.1917 r.) O małżeństwie cywilnym, dzieciach i o prowadzeniu ksiąg aktów stanu: o kilka dni późniejsza (17(4).01.1918 r.) instrukcja o organizacji urzędów stanu cywilnego i jeszcze kilka innych aktów do połowy 1918 r. (*История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 92–93; *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 37–38; w języku angielskim teksty dokumentów radzieckiego prawa rodzinnego do 1944 r. publikuje R. Schlesinger, *The Family in the U.S.S.R. Documents and Readings*, London 1949, s. 30; Н.В. Рабинович [w:] М.Д. Шаргородский (ред.), *Сорок лет советского права 1917–1957*, t. 1: *Период строительства социализма*, Ленинград 1957, s. 277; М.В. Антокольская, *Семейное право*, Москва 2002, s. 63; Н.В. Рабинович [w:] М.Д. Шаргородский (ред.), *Сорок лет...*, t. 1, s. 276–277. Daty dzienne aktów prawnych z przełomu 1917 i 1918 r. są niepewne; nawet w oficjalnych dokumentach są rozbieżności. Kodeks rodzinny nosił nazwę Kodeks ustaw o aktach stanu cywilnego, prawie małżeńskim, rodzinnym i opiekuńczym (*Кодекс законов об гражданском состоянии, брачном, семейном и опекуном праве*). Formalnie uchwalony został przez WCKW 16.09.1918 r., ale w istocie połączono wówczas akty prawne z grudnia 1917 r. Zasady zawarte w wymienionych aktach, rozwinięte i umocnione w ciągu 1918 r., z modyfikacjami dokonanymi w latach 1926 i 1944, zostały utrzymane w ciągu następnych kilkudziesięciu lat radzieckiego prawa rodzinnego. Prawo rodzinne jako gałąź osobną od prawa cywilnego zostało przyjęte (1941) w „Systemie radzieckiego prawa socjalistycznego” Instytutu Prawa Akademii Nauk ZSRR. W toku wielkiej dyskusji teoretycznej o przedmiocie prawa cywilnego w drugiej połowie lat 50. ostatecznie umocnione zostało twierdzenie, że prawo rodzinne stanowi gałąź odrębną od cywilnego (P. Fiedorczyk, *Radzieckie prawo rodzinne jako przedmiot recepcji w Polsce i innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2009, t. XXXI, s. 377–378; М.В. Антокольская, *Семейное право...*, s. 72–77).

z 1928 r., tyle że w białoruskiej redakcji nosił numer 63. To o art. 58 pisał Aleksander Sołżenicyn: „całej wieloletniej działalności wszechobecnych i wiecznie czujnych ORGANÓW dawał siłę JEDEN artykuł ze stu czterdziestu ośmiu składających się na dział szczegółowy Kodeksu Karnego z 1926 roku. [...]: wielki, potężny, hojny, rozgałęziony, wieloraki, wszechogarniający Pięćdziesiąty Ósmy, panujący nad całym bogactwem przejawów życia nie tyle dzięki formalnemu brzmieniu swoich paragrafów, ile za sprawą ich dialektycznej i nadzwyczaj szerokiej interpretacji. Któż z nas nie odczuł jego wszechogarniającego uścisku? Zaiste, nie ma pod słońcem takiego wykroczenia, zamiaru, czynu ani rodzaju beczynności, którego nie mogłaby dotknąć karząca ręka Pięćdziesiątego Ósmego artykułu. Niemożliwością było sformułować go w sposób aż tak szeroki, okazało się za to możliwe dać mu odpowiednio szeroką wykładnię”⁴².

Prowadząc wykład o białoruskim prawie karnym dwudziestolecia międzywojennego, Autorka przypomina, że „wówczas część ziem obecnej Białorusi znajdowała się w granicach II Rzeczypospolitej. W związku z tym na obszarze Zachodniej Białorusi obowiązywał rosyjski kodeks Tagancewa, rozporządzenia i dekrety Prezydenta Rzeczypospolitej, a następnie do 1939 r. – polski kodeks karny z 1932 r.” I tu następuje syntetyczny wykład dotyczący treści polskiego kodeksu karnego z 1932 r. (s. 29). Nie napisałbym tak. Jeszcze trudniej zgodzić się (dwie strony dalej) na spokojne pół zdania: „po przyłączeniu zachodniej⁴³ Białorusi do BSRR w 1939 r.”. Wprawdzie Autorka w tym samym zdaniu pisze o masowych represjach stosowanych wobec obywateli polskich, ale czyni to chłodno, bez emocji; prawdopodobnie uważa, że naukowy charakter opracowania wymaga zawsze zimnego podejścia do zagadnienia. Jestem innego zdania. Pisać o tak potwornej zbrodni, jak rozbiór Polski w wyniku zbrodniczego paktu Ribbentrop-Mołotow z dalszymi koszmarnymi dla narodu polskiego konsekwencjami, nie należy. Przywoływałem⁴⁴ już zdanie wybitnego uczonego Marka Waldenberga, który w znakomitej książce wydanej pod koniec sędziwego życia m.in. zadawał pytanie, czy

⁴² A. Sołżenicyn, *Archipelag Gulag 1918–1956. Próba dochodzenia literackiego*, tłum J. Pomianowski, t. 1, Warszawa 1990, s. 65–66 (słowa zapisane wersalikami – tak w oryginale).

⁴³ W tym miejscu Katarzyna Laskowska pojęcie „zachodniej Białorusi” pisze z małej litery, a historyk prawa chce przypomnieć, że kiedy we wrześniu 1939 r. „wojska sowieckie wdarły się w samo serce państwa polskiego” (Tomasz Strzembosz), do 2 listopada 1939 r. [data uchwały Rady Najwyższej ZSRR o włączeniu anektowanych ziem polskich do BSRR i USRR] istniało formalnie quasi-państwo „Zachodnia Białoruś” z nieformalną stolicą w Wilnie. Kiedy zaś Wilno ZSRR łaskawie podarował Litwie (10 października 1939 r.), niby-stolicą „Zachodniej Białorusi” stał się Białystok. „Granice ówczesnej »Zachodniej Białorusi« obejmowały całą Białostoczną, znaczną część Podlasia i sięgały aż po Łomżę na wschodnim Mazowszu”. J. Szumski, *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953. Propaganda i edukacja w służbie ideologii*, Kraków 2010, s. 22–23, tam dalsza literatura.

⁴⁴ A. Lityński, *Powracające ludobójstwo w Europie Środkowo-Wschodniej i Rosji (1894–1995)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2020, t. XIX, z. 2, s. 289.

autorom prac naukowych „autentyczny brak emocji jest zawsze chwalebny. Czy o tragicznych wydarzeniach historycznych należy pisać tak samo jak na przykład o dziejach rozbudowy kolejnictwa? Czy naganne są emocje, głębokie zaangażowanie w pracach, by posłużyć się skrajnymi przykładami, o Holokauście, o zabójstwie w czasie I wojny światowej w Turcji ponad miliona Ormian, o wymordowaniu w czasie II wojny światowej przez chorwackich skrajnych nacjonalistów setki tysięcy [...] Serbów, o wymordowaniu głównie na Wołyniu w okresie niemieckiej okupacji przez ukraińskich skrajnych nacjonalistów około 100 tys. Polaków [...]? Emocje nie są równoznaczne z tendencyjnością [...]”⁴⁵. Autor niniejszego skromnego, lakonicznego szkicu na kanwie monografii Katarzyny Laskowskiej w pełni się podpisuje pod tymi słowami: nie można pisać bez emocji o potwornych zbrodniach przeciw ludzkości. Sama Katarzyna Laskowska w innych swoich pracach szacowała, że liczba osób skazanych w ZSRR w ciągu pierwszych 10 lat władzy radzieckiej zbliżyła się do 10 milionów⁴⁶.

Rozszerzmy więc panoramę prawa karnego o niektóre tylko elementy praktyki w ZSRR w latach 30., kiedy to Białoruś była częścią tego państwa. Stalinowski majstersztyk – zabójstwo S. Kirowa (1 grudnia 1934 r.) – stał się pretekstem do drastycznej zmiany procedury karnej. Kilka godzin po zabójstwie Stalin zredagował dekret, zwany *lex Kirow* (bądź „prawo z 1 grudnia”)⁴⁷. *Lex Kirow* drastycznie zaostrzyła odpowiedzialność za czyny o charakterze politycznym i zlikwidowała wszelkie gwarancje procesowe oskarżonego. Obowiązywała do kwietnia 1956 r., a więc przetrwała Stalina. W totalnie zakłamanym systemie sowieckim w zasadzie każdy powinien być zlikwidowany na mocy wyroku (bo tego wymagała „rewolucyjna praworządność”), a więc trzeba było opracować i uruchomić specjalne formuły pozwalające na wydawanie setek tysięcy, a nawet milionów wyroków. *Crimen laesae iustitiae*⁴⁸ [zbrodnia obrazy sprawiedliwości] w takim systemie musiało być codziennością, zwykłą częścią tzw. wymiaru sprawiedliwości⁴⁹. Uruchomiono *trojki* – komisje złożone z rejonowego sekretarza partii, prokuratora i rejonowego szefa NKWD. Większość wielomilionowej populacji łagrów i więzień

⁴⁵ M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. 1–2, Warszawa 2005, s. 29, 31.

⁴⁶ K. Laskowska, *Z badań nad przestępczością w Związku Radzieckim...*, s. 54; eadem, *Przestępczość w Rosji...*, s. 109 i n.

⁴⁷ Tekst w języku rosyjskim i polskim oraz komentarz: A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 210–211, 176.

⁴⁸ Ten wspaniały, a tragiczny w swojej wymowie termin zapożyczam z książki Witolda Kuleszy, *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013.

⁴⁹ A. Lityński, *Crimina laesae iustitiae: nazistowskie a komunistyczne. W związku z książką Witolda Kuleszy, Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego, Łódź 2013* (artykuł recenzyjny), „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, z. 2, s. 382.

nigdy sali sądowej nie widziała, nawet symbolicznie przez kwadrans. „Sądzeni” byli w trybie zaocznym i nie przez sąd, ale przez organ administracyjny, jakim było ciało wyłaniane przez organa bezpieczeństwa. Na szczeblu centralnym była to komisja administracyjna, zmieniona w 1923 r. w kolegium specjalne OGPU-NKWD (OSO)⁵⁰, zaś w terenie *trojki*, rzadziej *dwojki*. Na podstawie polecenia Biura Politycznego ówczesny Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych (NKWD) Nikołaj Jeżow 30 lipca 1937 r. wydał rozkaz operacyjny *O operacji represjonowania byłych kulaków*⁵¹, gdzie wyliczał „kontyngenty podlegające represjom”⁵². Rozkaz 00447 Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych zawierał liczącą 65 pozycji tabelę. Dla zobrazowania przytaczam trzy pierwsze, z ogólnej liczby 65, rubryki tej tabeli, którą „ustalamy następującą liczbę podlegających represjom”⁵³, oraz ostatnią rubrykę:

⁵⁰ W skład kolegium specjalnego NKWD wchodził: komisarz spraw wewnętrznych ZSRR (czyli szef NKWD) i jego zastępca, naczelnik Głównego Zarządu Robotniczo-Chłopskiej Milicji, prokurator (generalny) ZSRR lub jego zastępca, komisarz spraw wewnętrznych (NKWD) danej republiki. Początkowo OSO formalnie nie mogło wydawać najwyższych wymiarem kary wyroków, ale z biegiem czasu ograniczenia zniesiono. Prokurator ZSRR, sławetny Andrzej Wyszyński, wydał (27 grudnia 1937 r.) cyrkularz, nakazując przekazywanie do OSO wszystkich spraw opierających się tylko na materiale operacyjnym (donosy, podsłuchy itp.), a tych musiał być znaczny odsetek. *Trojki i dwojki* funkcjonowały zarówno na szczeblu centralnym, jak i terenowym. Pracowały bardzo wydajnie, np. *dwojka* złożona z szefa NKWD ZSRR Nikołaja Jeżowa i prokuratora ZSRR Andrieja Wyszyńskiego rozpatrzyła: 18 października 1937 r. – 551 spraw, we wszystkich orzekając rozstrzelanie, 10 stycznia 1938 r. – 1667, a 21 stycznia 1938 r. – 2164 sprawy. Przygotowane przez pomocników sprawy „zatwierdzano w charakterze protokołów, które bez żadnej kontroli, nawet bez czytania, automatycznie podpisywał komisarz, a później równie mechanicznie prokurator” – zeznał potem szef sekretariatu Jeżowa. Cyt. za P. Wieczorkiewicz, *Uwagi o działalności sowieckiego aparatu sprawiedliwości i systemu śledczegow dobrej wielkiej czystki* [w:] K. Rokicki (red.), *Departament X MBP – wzorce, struktury, działanie*, Warszawa 2007, s. 29; zob. też: A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 335.

⁵¹ Tekst rozkazu w: *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł*, wstęp, tłumaczenie, opracowanie J. Wojtkowiak, Poznań 2012, s. 53 i n.

⁵² Zob. ogromny zbiór dokumentów z archiwów ukraińskiej bezpieki, wydany wspólnie przez historyków polskich (IPN) i ukraińskich: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8: *Wielki terror: operacja polska 1937–1938*, cz. 1–2, Warszawa – Kijów 2010, tutaj cz. 1, s. 241–247, passim.

⁵³ „Ustalane liczby są orientacyjne”. W zaaprobowanym przez Biuro Polityczne rozkazie Jeżowa z 30 lipca 1937 r. do aresztowania przewidziano 268 950 osób, w tym 75 950 do rozstrzelania, ale to lista niepełna i była następnie uzupełniana; gorliwe rejony składały wnioski o podwyższenie kontyngentów i znacznie przekraczały plan aresztowań, rozstrzeliwań, osadzania w łagrach. Na podstawie takich wniosków Biuro Polityczne podniosło limit przeznaczonych do rozstrzelania o 150 500 osób, a przeznaczonych do uwięzienia o 33 250 osób, zaś NKWD samodzielnie jeszcze zwiększył te limity. Rzeczywista liczba aresztowanych w rezultacie wspomnianego rozkazu Jeżowa z 30 lipca 1937 r. wyniosła 767 397 osób, spośród których skazano na rozstrzelanie 386 798 osób, a 380 599 skazano na łagry lub więzienie. Rozkazem tym polecano rozstrzelać pewną liczbę więźniów łagrów, czyli ludzi prawomocnie skazanych na kary pozbawienia wolności, a nie na karę śmierci. Najpierw miało to być 10 tys. więźniów, ale już dwa miesiące później zwiększono tę liczbę

	Pierwsza kategoria	Druga kategoria	Razem
1. Azerbejdżańska SRR	1 500	3 750	5 250
2. Ormiańska SRR	500	1 000	1 500
3. Białoruska SRR	2 000	10 000	12 000
...			
65. Obozy NKWD	10 000	–	10 000

W 1937 r. decyzjami Biura Politycznego WKP(b), realizowanymi przez NKWD, przeprowadzono szereg operacji narodowościowych, których istotą było, że w trybie albumowym „skazywano” na śmierć, rzadko na wieloletni łagier, obywateli ZSRR wyłącznie dlatego, że byli określonej narodowości. To klasyczne ludobójstwo z podręcznikowej definicji. Według udokumentowanych danych, stwierdzonych przez rosyjskie Stowarzyszenie „Memoriał”, tylko w „operacji polskiej” skazano 139 835 tysięcy Polaków – obywateli radzieckich, z czego na śmierć skazano 111 091, tj. 79,4%. Trzeba to traktować jako dane minimalne⁵⁴. Nieznana jest liczba zgładzonych wówczas komunistów polskich, którzy z Polski wyjechali do ZSRR dobrowolnie albo na „zaproszenie” w 1938 r., po rozwiązaniu Komunistycznej Partii Polski. „Było to wyjątkowe przedsięwzięcie terrorystyczne nawet na tle całokształtu »wielkiego terroru«”⁵⁵. Po „operacji polskiej” przyszła kolej na inne narodowości, także na „byłych kułaków”, więźniów łagrów, a więc ludzi skazanych na pozba-

do 13 600, a wkrótce zwiększono o kolejny tysiąc. Biuro Polityczne WKP(b) podjęło zaś uchwałę o rozpatrzeniu przez trojki spraw 12 tys. więźniów łagrów, którzy mieli być zaliczeni do „pierwszej kategorii”, co oznaczało decyzję o ich rozstrzelaniu. Niektórzy badacze obliczają, że na tej podstawie rozstrzelano ponad 30 tys. więźniów. S. Ciesielski, *Wróg jest wszędzie. Stalinowska polityka represyjna w latach 1928–1941*, Toruń 2013, s. 212, passim; idem, *GUŁag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953*, Warszawa 2010, s. 186–187; zob. też: *Od Komitetu Redakcyjnego [w:] Polska i Ukraina...*, t. 8, s. 73; A. Lityński, *Ludobójstwo: „operacja polska” NKWD (1937–1938). Uchwała Biura Politycznego KC WKP(b) oraz rozkazy szefa NKWD ZSRR*, „Studia Iuridica Lublensia” 2013, t. XIX (tom poświęcony pamięci Profesora Mariana Klementowskiego (1943–2013), red. M. Kuryłowicz, W. Witkowski), s. 198, passim.

⁵⁴ Niektórzy szacują ludobójstwo dokonane na Polakach w znacznie większych rozmiarach: „W sumie więc akcja ludobójcza przeprowadzona przez Sowieców w latach 1937–1938 spowodowała aresztowanie nie 144 tys., ale pomiędzy 240 a 280 tys. Polaków. Z kolei śmierć poniosło pomiędzy 200 tys. a 250 tys. Polaków (z czego znaczna, ale trudna do oszacowania część nie była aresztowana, lecz zmarła w wyniku aresztowania dzieci lub rodziców). Te liczby stanowią ponad jedną trzecią Polaków, jacy według oficjalnych danych zamieszkiwali wówczas ZSRR”. T. Sommer, *„Operacja polska”, czyli ludobójstwo Polaków dokonane przez Związek Sowiecki w latach 1937–1938* [w:] T. Sommer (red.), *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali*, Warszawa 2010, s. 23.

⁵⁵ N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014, s. 261; A. Drabowski, W. Petrenko, *Polityka represyjna władz totalitarnych na Ukrainie w latach trzydziestych–pięćdziesiątych XX w. (według dokumentów Sektorowego Archiwum Państwowego Winnickiego Departamentu Spraw Wewnętrznych Ukrainy)* [w:] M. Grosicka, D. Palacz (red.), *Zbrodnie sądowe w latach 1944–1989. Konformizm czy relatywizm moralny środowisk prawniczych?*, Kielce – Warszawa 2020, s. 366–367.

wienie wolności, ale których rozstrzelowano. Ogółem liczby zamordowanych idą w setki tysięcy. Nikt nigdy w dziejach świata nie zbliżył się do wielkości stalinowskiego Wielkiego Terroru, mierzonej liczbą unicestwionych istnień ludzkich. „Terror jest istotą totalitarnego panowania”⁵⁶ – wypada powtórzyć za klasykami. Białoruś była ówczasem częścią państwa Stalina. Zaś wybitna uczona badająca XIX-wieczny system carski powie, że „system karny w tworach despotycznych staje się tworem sztucznym i przekształca się w karykaturę nowoczesnego systemu karnego”⁵⁷. „Od cieśniny Beringa do samego niemal Bosforu rozsięte są tysiące wysp zakłętego Archipelagu”⁵⁸ – zapisał łagiemnik-filozof i laureat Nagrody Nobla.

Obraz prawa karnego staje się pełny dopiero po uzupełnieniu analiz dogmatycznych obrazem realizacji wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, przy czym w nakreślonych wycinkowo fragmentarycznych obrazach tej rzeczywistości nawet słowa „wymiar sprawiedliwości” trzeba ujmować w cudzysłów.

Kończąc te „myśli nieuczesane” (S.J. Lec), należy wszakże podkreślić, że obie uzupełniające się monografie mają charakter bądź to rozprawy dogmatycznej, bądź monografii o charakterze kryminologicznym. Wprawdzie same podtytuły wskazują, że historia dyscyplin jest ich częścią, jednak obie są poświęcone przede wszystkim czasom dzisiejszym. Uwagi przedstawione przeze mnie w niniejszym opracowaniu nie miały na celu obniżenia wysokiej wartości monografii Katarzyny Laskowskiej. To bardzo cenne monografie, które wypełniają lukę w naszej wiedzy; obie książki mają charakter pionierski. Moje uwagi stanowią uzupełnienie wiedzy historycznej, co łącznie pozwala w pogłębiony sposób ukazać złożone tło ewolucji prawa na ziemiach białoruskich.

Z najwyższym uznaniem przychodzi zauważyć nad wyraz bogaty materiał źródłowy, jak też literaturę naukową proveniencji białoruskiej, jakie Autorka zgromadziła i wykorzystała. Obie monografie są bardzo wnikliwymi studiami nad prawem karnym i przestępczością Białorusi, wnoszącymi niewątpliwie wkład do nauki prawa karnego i kryminologii, czego nie podważa fakt, iż historyk prawa ma w materii odnoszącej się do czasów minionych jeszcze wiele do powiedzenia, a powyższe uwagi są tego tylko fragmentem.

⁵⁶ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. D. Grynberg, t. 2, Warszawa 2008, s. 235; C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1956, s. 10; eidem, *Dyktatura totalitarna i autokracja*, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2021, s. 58, 229, passim.

⁵⁷ E. Kaczyńska, *Człowiek przed sądem. Społeczne aspekty przestępczości w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Warszawa 1994, s. 165.

⁵⁸ A. Solżenicyn, *Archipelag GULag...*, t. 1, s. 457.